

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

RESEARCH CENTRE FOR GREEK AND ROMAN ANTIQUITY
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

27

KEA - KYTHNOS : HISTORY AND ARCHAEOLOGY

Proceedings of an International Symposium

Kea - Kythnos, 22-25 June 1994

EDITED BY

L. G. MENDONI - A. MAZARAKIS AINIAN

ΚΕΑ - ΚΥΘΝΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου

Κέα - Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Λ. Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ - Α. Ι. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

ATHENS 1998

DIFFUSION DE BOCCARD - 11, RUE DE MEDICIS, 75006 PARIS

L. Gounaropoulou - M. B. Hatzopoulos, *Les Milliaires de la Voie Egnatienne entre Héraclée des Lyncestes et Thessalonique* (MEΛETHMATA 1; Athens 1985)

Y. E. Meimaris, *Sacred Names, Saints, Martyrs and Church Officials in the Greek Inscriptions and Papyri Pertaining to the Christian Church of Palestine* (MEΛETHMATA 2; Athens 1986)

M. B. Hatzopoulos - L. D. Loukopoulou, *Two Studies in Ancient Macedonian Topography* (MEΛETHMATA 3; Athens 1987)

M. B. Sakellariou, *The Polis-State*, (MEΛETHMATA 4; Athens 1989)

M. B. Hatzopoulos, *Une donation du roi Lysimaque* (MEΛETHMATA 5; Athens 1988)

M. B. Hatzopoulos, *Actes de vente de la Chalcidique centrale* (MEΛETHMATA 6; Athens 1988)

M. B. Hatzopoulos - L. D. Loukopoulou, *Morrylos, cité de la Crestonie* (MEΛETHMATA 7; Athens 1989)

A. B. Tataki, *Ancient Beroia: Prosopography and Society* (MEΛETHMATA 8; Athens 1988)

L. D. Loukopoulou, *Contribution à l'étude de la Thrace propontique* (MEΛETHMATA 9; Athens 1989)

M. B. Sakellariou (ed.), *Poikila* (collection of articles) (MEΛETHMATA 10; Athens 1990)

M. B. Hatzopoulos - L. D. Loukopoulou, *Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia)* (MEΛETHMATA 11; 1ère Partie : Athens 1989; 2e Partie : Athens 1996)

M. B. Sakellariou, *Between Memory and Oblivion* (MEΛETHMATA 12; Athens 1991)

A. D. Rizakis, *Achaia und Elis in der Antike* (MEΛETHMATA 13; Athens 1991)

M. B. Hatzopoulos, *Actes de vente d' Amphipolis* (MEΛETHMATA 14; Athens 1991)

ISBN 960- 7905- 01- 6

© Κέντρον Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος
τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρυμάτος Ἑρευνῶν
Β. Κωνσταντίνου 48 - 116.35 Ἀθήνα - τηλ. 7210.351

Καλλιτεχνική ἐπιμέλεια ἐξωφύλλου
Ραχήλ Μισοραχῆ-Καπόν

Ἡλεκτρονική ἐπεξεργασία - ἐκτύπωση
Stúdio Line A.E.

Ἐπιμέλεια ὕλης
Γ.Α. Ζάχος - Χ. Τζαβαλή

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

RESEARCH CENTRE FOR GREEK AND ROMAN ANTIQUITY
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

27

RESEARCH CENTRE FOR GREEK AND ROMAN ANTIQUITY
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

DEPARTMENT OF HISTORY
IONIAN UNIVERSITY

KEA - KYTHNOS: HISTORY AND ARCHAEOLOGY

Proceedings of an International Symposium
Kea - Kythnos, 22 - 25 June 1994

EDITED BY

L. G. MENDONI - A. J. MAZARAKIS AINIAN

ATHENS 1998

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΚΕΑ - ΚΥΘΝΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου
Κέα - Κύθνος, 22 - 25 Ιουνίου 1994

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Λ. Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ - Α. Ι. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

ΑΘΗΝΑ 1998

Η ΠΡΩΤΗ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ ΣΕ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΑΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

ZUSAMMENFASSUNG: Die Siedlungsbefestigung ist ein Phänomenon, dessen Erscheinung zweifellos eine große Neugkeit im Rahmen der Siedlungsorganisation darstellt und die kommenden Änderungen in kritischen Sektoren der menschlichen Tätigkeiten widerspiegelt, wie z. B. der Wirtschaft oder der gesellschaftlichen Struktur. Die Befestigungen bestehen aus Gräben, Palissaden oder Steinmauern, deren Machart bekannt schon seit dem Beginn des Neolithikums war. Das neue Element, das diesen Konstruktionen effektiv gemacht hat, ist ihr Lage in Form von "doppelten Ringen", ein einfaches aber intelligentes System, das wegen seiner Effektivität für Jahrtausende in Gebrauch geblieben ist. In dieser Arbeit werden die frühesten Spuren solcher Konstruktionen untersucht. Ihre Erscheinungszeit sowie der sozioökonomische Rahmen werden ebenfalls diskutiert. Die ersten Indizien solcher Konstruktionen lassen sich auf der Insel Saliagos in Antiparos feststellen und datieren sich in der vordiminzeitlichen Phase des Neolithikums. In den folgenden spätneolithischen und chalkolithischen Phasen sind nur wenige Spuren bekannt. In der Frühbronzezeit dagegen erscheinen sie als mächtige und eindrucksvolle Steinkonstruktionen mit vor- und Hauptmauer, Türme und Toren, die die Siedlungen auf den Inseln schützen.

Η οχύρωση των οικισμών στους προϊστορικούς χρόνους είναι ένα φαινόμενο, η παρουσία του οποίου αποτελεί αναμφισβήτητα μια μεγάλη καινοτομία στο ευρύτερο πλαίσιο της οργάνωσης του χώρου και αντανακλά σε μεγάλο βαθμό τις σημειούμενες στην περίοδο εμφάνισής τους διαφοροποιήσεις σε κείριους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως της οικονομίας και της κοινωνικής οργάνωσης. Ανατρέχοντας στη σχετική βιβλιογραφία διαπιστώνει κανείς, ότι τα πρωιμότερα ίχνη οχυρώσεων στο χώρο από την Εγγύς Ανατολή μέχρι τη Βαλκανική εντοπίστηκαν σε οικισμούς που ανήκουν ήδη στην Αρχαιότερη Νεολιθική¹. Ακριβώς αυτή η πρώιμη εμφάνισή τους καθιστά αναγκαία την αποσαφήνιση του όρου "οχύρωση" που κατά κόρον θα χρησιμοποιηθεί στη συνέχεια.

Ως οχύρωση θεωρείται η παρουσία γύρω από τον οικισμό διπλών εμποδίων. Αυτά μπορεί να είναι: (α) δύο λιθοπερίβολοι, (β) δύο πασσαλότοιχοι, (γ) περίβολος και τάφος, (δ) περίβολος και απόκρημνη πλαγιά. Πρόκειται δηλ. όχι για μεμονωμένα εμπόδια, αλλά για ένα σύστημα οχύρωσης, "των ζευγαρωτών εμποδίων", απλό στην κατασκευή και ευφύες στη σύλληψη. Απλό γιατί γινόταν με τεχνικές ήδη γνωστές, ευφύες γιατί η πρόταξη του εξωτερικού εμποδίου είχε ως στόχο την απορρόφηση της ορμής των επιτιθεμένων και στην περίπτωση που ορισμένοι το ξεπερνούσαν, την απομόνωσή τους από τους συντρόφους τους στο μεταξύ των δύο εμποδίων χώρο. Λόγω της αποτελεσματικότητάς του, προσαρμοζόμενο συνεχώς στα νέα τεχνικά δεδομένα, το σύστημα αυτό παρέμεινε σε χρήση για χιλιετίες και εγκαταλείφθηκε, όταν άλλαξε πλέον η τακτική υπεράσπισης των πόλεων. Όταν λοιπόν γίνεται αναφορά σε πρώιμες οχυρώσεις, εννοείται η πρώιμη παρουσία αυτού του συστήματος προστασίας των οικισμών, δηλαδή των ζευγαρωτών και όχι των μεμονωμένων εμποδίων (περιβόλων ή τάφων). Αυτό το σύστημα οχύρωσης φαίνεται να πρωτοεντοπίζεται στη Μ. Ασία στο τέλος της 8ης χιλιετίας, ενώ στη ΝΑ Ευρώπη λίγο αργότερα, στο πρώτο μισό της 5ης χιλιετίας.

Στη Μ. Ασία ο πρωιμότερος οχυρωμένος οικισμός που βρίσκεται πλησιέστερα στον αιγαιακό χώρο είναι του Hacilar (φάσεις II-I)². Περιβάλλεται από ψηλό τείχος πάχους 1,3-3μ., το οποίο πιθανώς σε μερικά σημεία ενισχύεται με πύργους. Η πρώτη οχύρωσή του χρονολογείται στη μέση της 6ης π.Χ. χιλιετίας, στην Πρώιμη Χαλκολιθική Περίοδο της Μ. Ασίας που αντιστοιχεί περίπου στη Μέση Νεολιθική του ελληνικού χώρου. Ο οικισμός συνέχισε να είναι οχυρωμένος μέχρι το 4900 π.Χ. περίπου (φάση I), οπότε συρρικνώθηκε χάνοντας μεγάλο αριθμό κατοίκων. Μέχρι την οχύρωση της Τροίας, στην ΠΕΧ, δεν αναφέρεται άλλο παράδειγμα οχύρωσης μολοντί στην περιοχή έχουν εντοπισθεί και άλλοι οικισμοί, όπως το Kum Tepe, το

Συνομογραφίες:

ΠΕΧ = Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

1. O. Höckmann, *Wehranlagender jüngerer Steinzeit, Ausgrabungen in Deutschland*, Monographien der RGZM, 1975, Teil III, 2, Mainz 1976.
2. J. Mellart, *Excavations at Hacilar*, British Institute of Archaeology Ankara, Edinburgh 1970, 25 κ.ε.

Curucay (4-6), η Αφροδισιάς, το Beycesultan, οι οποίοι όμως δεν παρέχουν στοιχεία για την οχύρωσή τους³. Το επόμενο χρονικά παράδειγμα είναι το Demircihüyük που όμως ανήκει, όπως και η Τροία, στην ΠΕΧ⁴. Θα πρέπει όμως να επισημανθεί, ότι από την οχύρωση των οικισμών της Μ. Ασίας απουσιάζει το δεύτερο εξωτερικό εμπόδιο (τείχος ή τάφος), ίσως γιατί το τεχνολογικό επίπεδο επέτρεπε την κατασκευή υψηλών τειχών, όπως π.χ. του Hacilar.

Στη Βαλκανική οι οχυρώσεις οικισμών εμφανίζονται περίπου μια χιλιετία αργότερα. Παραδείγματα οχυρωμένων οικισμών υπάρχουν σε όλες τις περιοχές της Βαλκανικής. Ως παραδείγματα αναφέρονται από τη Βουλγαρία οι οικισμοί Poljanitsa και Goljamo Delcevo⁵, από την κεντρική Γιουγκοσλαβία ο οικισμός Gradac⁶ και από τη Ρουμανία ο οικισμός Suceveni⁷. Φαίνεται μάλιστα ότι η οχύρωση ως μέσον προστασίας οικισμών εχρησιμοποιείτο μέχρι τον ποταμό Κόντος στη δυτική Ρουμανία⁸, καθώς βορειότερα δεν περιέκλειε οικισμούς, αλλά άδειους χώρους.

Στο διάστημα που στη Βαλκανική εμφανίζονται οι πρώτες συστηματικές οχυρώσεις, στην ηπειρωτική Ελλάδα ανθεί ο γνωστός πολιτισμός του Διμηνίου με τις φάσεις Οτζάκι και κλασικό Διμήνι. Εντασσόμενοι στο πλαίσιο αυτό βρίσκουν μια αξιόπιστη ερμηνεία ως οχυρωματικοί οι τάφοι και τα ίχνη τειχών στην Οτζάκι Μαγούλα και στην Άργισσα Μαγούλα, αλλά και οι λιθόκτιστοι περίβολοι του Διμηνίου και του Σέσκλου.

Στην Οτζάκι Μαγούλα ο ανασκαφέας κατά τη διάρκεια των ανασκαφών εντόπισε συνολικά 5 τάφους και ίχνη από 2 χωμάτινους περιβόλους. Όμως το σημαντικότερο είναι, ότι ο εξαιρετος αυτός ανασκαφέας κατόρθωσε να προσδιορίσει τη στρωματογραφική διαδοχή τους: Η τάφος 1 και το αμέσως δίπλα ευρισκόμενο χωμάτινο τείχος διαπίστωσε ότι ανήκαν στην πρωιμότερη φάση (φάση Οτζάκι Α)⁹. Σε μια δεύτερη φάση (φάση Οτζάκι Β), όταν η τάφος 1 άρχισε να ρηχαίνει, ανοίχθηκε η τάφος 2 και δίπλα της χτίστηκε τείχος από πλίνθους. Στην επόμενη φάση Οτζάκι C ή κλασικό Διμήνι, η τάφος 2 παρέμεινε σε χρήση, αλλά σε απόσταση 4μ. από την εσωτερική της πλευρά χτίστηκε τείχος ύψους 4μ. περίπου με πασσάλους και χώμα. Στην επόμενη φάση (Ραχμάνι) ο οικισμός συρρικνώθηκε και προστατευόταν πλέον από τη νέα τάφο 3 και ίσως από τείχος, ενώ άλλη μικρότερη τάφος, η 4, χώριζε τον οικισμό σε δύο τμήματα¹⁰. Ίχνη τάφων που ανήκουν στη φάση Διμήνι αλλά και στην ΠΕΧ, εντοπίστηκαν και στην Άργισσα Μαγούλα¹¹.

Από το παράδειγμα της Οτζάκι Μαγούλας γίνεται φανερό, ότι η οχύρωση των οικισμών ανανεωνόταν, όχι μόνο γιατί αποτελείτο από φθαρτά υλικά, αλλά και ανάλογα με την αύξηση ή μείωση της έκτασης του οικισμού. Ανάλογες περιπτώσεις επέκτασης οικισμών εντοπίστηκαν και εκτός Ελλάδος. Εδώ αναφέρονται το Goljamo Del-ceno της Βουλγαρίας και το Suceveni της Ρουμανίας, όπου ο διαχωρισμός των δύο οχυρωματικών φάσεων με τα ζευγαρωτά εμπόδια έγινε δυνατός, γιατί αυτά αποτελούνταν από τάφους ή πασσαλότοιχους¹².

Με βάση τα παραπάνω παραδείγματα ερμηνεύθηκε και η λειτουργία των λίθινων περιβόλων του Διμηνίου¹³: οι συνολικά 6 ομόκεντροι περίβολοι κατανέμονται σε 3 οχυρωματικές φάσεις. Στην πρώτη ανήκουν οι δύο εσωτερικοί περίβολοι. Δεν υπήρχε το μέγαρο και ο χώρος καλυπτόταν από κτίσματα, ίχνη των οποίων αναφέρει ο Τσουντας. Στη δεύτερη φάση κατασκευάστηκαν οι περίβολοι 3 και 4. Οι εσωτερικοί επειδή δεν ήταν δυνατό, λόγω του υλικού, να ισοπεδωθούν, χρησιμοποιήθηκαν ως τοίχοι σπιτιών, ή διατηρήθηκαν σε πολύ μικρό ύψος. Οι εξωτερικοί περίβολοι 5 και 6 δεν θα πρέπει να περιέτρεχαν τον οικισμό, αλλά να ήσαν προτειχίσματα που σκοπό είχαν να εμποδίσουν την άμεση πρόσβαση των επιτιθεμένων στις εισόδους, οι οποίες αποτελούσαν πάντοτε τα ευπαθέστερα σημεία μιας οχύρωσης. Σε μια τρίτη φάση ο οικισμός συρρικνώθηκε, φαινόμενο που παρατηρήθηκε και στην Οτζάκι Μαγούλα αλλά και σε άλλες θέσεις. Στη φάση αυτή κατασκευάστηκε το μέγαρο, ανοίχθηκε η αυλή, επισκευάστηκε ο εσωτερικός περίβολος και ταυτόχρονα ανοίχθηκε τάφος εμπρός από το τείχος στην πλέον ευπρόσβλητη βόρεια πλευρά. Ο οικισμός έλαβε πλέον τη μορφή ακρόπολης. Η φάση αυτή τοποθετείται χρονικά στην ΠΕΧ. Δεν αποκλείεται όμως η μεταβολή αυτή να

3. H. Parzinger, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und mittlerem Taurus*, Mainz 1993, 195 κ.ε.

4. M. Korfmann, *Demircihüyük I, Architektur, Stratigraphie und Befunde*, Mainz 1983, 189 κ.ε., ειχ. 343, 345.

5. H. Todorova, *Kammeno-mednata Epoxa v Boulgarija*, Sofia 1986, 167 κ.ε., ειχ. 26-29, σχ. 83· H. Todorova - I. Vasjov, *Nai-rannite ykripitelni sistemi v Bulgarija, Boeno istoritseski sbornik 3*, Mai - Juni 1986, 72-86.

6. B. Stalio, *Gradac*, Nar. Musej Beograd 1972, 9-14.

7. I.T. Dragomir, *Eneolithicul din Sud-Estul Romaniei*, Bucuresti 1983.

8. P. Ratzky, Late Neolithic settlement patterns in the Tisza region of Hungary, *Πρακτικά Συνεδρίου Βερόνας* (υπό έκδοση).

9. V. Milojcic, *Otzaki Magoula III. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum, Stratigraphie und Baubefunde*, Bonn 1983, 32ff.

10. *Ididem*, 28 ff.

11. E. Hanschmann - VI. Milojcic, *Die frühe und beginnende Mittlere Bronzezeit, Teil 1, Die deutsche Ausgrabungen auf der Argissa Magula in Thessalien 3*, Bonn 1976, 12 κ.ε.

12. H. Todorova - I. Vasjov, *Nai-rannite (supra σημ. 5)*, 73 κ.ε· I.T. Dragomir, *Eneolithicul (supra σημ. 7)*, 28 κ.ε.

13. Ι. Ασλάνης, Οι οχυρώσεις στους οικισμούς του βορειοελλαδικού χώρου κατά τη χαλκολιθική περίοδο και η περίπτωση του Διμηνίου, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 10, Αθήνα 1990, 19-64.

έγινε στο τέλος της φάσης Διμήνη¹⁴. Στην ίδια φάση θα πρέπει τότε να ανήκει και η διμηνιακή ακρόπολη στο Σέσκλο¹⁵.

Από την επόμενη περίοδο Ραχμάνι και μέχρι την ΠΕΧ οι πληροφορίες μας για οχυρώσεις των οικισμών είναι ελάχιστες τόσο από τη Θεσσαλία όσο και από την υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα. Οι ανασκαφείς συναντούν μερικές φορές ίχνη τέτοιων κατασκευών που δείχνουν ότι παρέμενε η ανάγκη προστασίας των οικισμών. Κατά προτίμηση όμως οι οικισμοί ιδρύονται σε φύσει οχυρές θέσεις πιθανότατα λόγω αδυναμίας των κατοίκων να κατασκευάσουν τόσο μεγάλα έργα, όπως είναι τα οχυρωματικά.

Με μια τέτοια εικόνα από τη Μικρά Ασία, τη Βαλκανική και την ηπειρωτική Ελλάδα θα περίμενε κανείς ανάλογα παραδείγματα από τον αιγαίο χώρο που περιβάλλεται από αυτές τις περιοχές. Δυστυχώς οι πληροφορίες για κατάλοιπα οχυρώσεων στους προϊστορικούς οικισμούς του Αιγαίου είναι πολύ περιορισμένες. Οι παλαιότερες προέρχονται πιθανώς από το Εμποριό στη Χίο που ανήκουν στη Νεώτερη Νεολιθική. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα στην περιοχή Α εντοπίστηκαν λιθόκτιστα ισχυρά τείχη, τα οποία ανήκουν σε διάφορες περιόδους¹⁶. Τα πρωιμότερα από αυτά ανήκουν στις φάσεις Χ και ΙΧ, οι οποίες είναι σύγχρονες με τις αντίστοιχες προδιμηνιακές φάσεις της Θεσσαλίας¹⁷. Ενώ στη φάση Χ αναφέρονται ίχνη μόνο από κάποιους περιβόλους, στη φάση ΙΧ η εικόνα γίνεται κάπως σαφέστερη¹⁸: δύο λιθόκτιστοι ζευγαρωτοί περίβολοι με πλάτος περίπου 1 και 2μ. ο καθένας περικλείουν μια πηγή νερού (εικ. 1). Αν και ο Hood απορρίπτει ως κύρια λειτουργία τους την οχυρωματική και τα θεωρεί ως αναλημματικά τειχίσματα που σκοπό είχαν να περιορίσουν την επέκταση των αποθέσεων του οικισμού¹⁹, θα μπορούσαν εξίσου πειστικά να αποτελούν προέκταση της οχύρωσης του οικισμού με σκοπό να προστατεύσει και να εξασφαλίσει στους κατοίκους το πολύτιμο για την επιβίωσή τους νερό. Ενδιαφέρον στο σημείο αυτό παρουσιάζει η παράλληλη σε απόσταση 2μ. περίπου διάταξή τους. Το πάχος των περιβόλων δεν αφήνει αμφιβολία, ότι πρόκειται για τείχη και όχι τοίχους, ενώ η ζευγαρωτή διάταξη θα μπορούσε να δηλώνει την παρουσία του συστήματος οχύρωσης που αναφέρθηκε πιο πάνω. Δυστυχώς τα τείχη χάνονται στις παρειές της ανασκαμμένης περιοχής και δεν έχουμε πλήρη εικόνα της πορείας τους και κυρίως δεν γνωρίζουμε, αν περιτρέχουν και τον οικισμό.

Η δεύτερη θέση με πρώιμη κατοίκηση στην περιοχή είναι ο Σάλιαγος, ο οποίος ανήκει επίσης στις προδιμηνιακές φάσεις της Νεώτερης Νεολιθικής. Ο μικρός σε έκταση οικισμός ήταν κτισμένος σε φύσει προστατευμένη θέση και στη νεώτερη φάση του περιβαλλόταν από λιθόκτιστο τείχος, το οποίο ίσως ενισχυόταν και με πύργους²⁰ (εικ. 2). Δεν υπάρχουν στοιχεία για δεύτερη παράλληλη κατασκευή προστατευτικού χαρακτήρα, την οποία υποκαθιστούσε ίσως η φύσει οχυρή θέση στην οποία ήταν κτισμένος. Ένας τρίτος νεολιθικός οικισμός, το Κάστρο Τιγάνι της Σάμου, έχει ανασκαφεί σε περιορισμένη έκταση και πάντως όχι στην περιφέρειά του, απ' όπου θα μπορούσαμε ίσως να αντλήσουμε πληροφορίες για πιθανή οχύρωση²¹.

Για το διάστημα μέχρι την αρχή της ΠΕΧ οι πληροφορίες είναι σχεδόν ανύπαρκτες όχι μόνο για την οχύρωση αλλά και για άλλες πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας. Οι λίγες υπάρχουσες προέρχονται πάντοτε από το Εμποριό. Στη φάση VIII, που ανήκει στη Νεώτερη Νεολιθική και ειδικότερα σε φάσεις αντίστοιχες με τις διμηνιακές, η πηγή που έχει πλέον μεταβληθεί σε πηγάδι, εξακολουθεί να περιβάλλεται από ένα ισχυρό λιθόκτιστο τείχος πάχους 2μ. περίπου, αλλά δεν είναι γνωστό, αν περιβάλλεται και από δεύτερο εξωτερικά, όπου ο Hood έχει εντοπίσει κτίσματα²². Μήπως κι εδώ με την επέκταση του οικισμού ο περίβολος χάνει την αρχική του χρήση και μεταβάλλεται σε κρηπίδα γύρω από την πηγή, όπως αναφέρει ο Hood; Στη φάση VII που αντιστοιχεί χρονικά στη φάση Ραχμάνι της ηπειρωτικής Ελλάδας, το πηγάδι περιβάλλει πλέον τείχος πάχους μόνον 1μ. περίπου, το ύψος του οποίου δεν υπερβαίνει τα 70-80 εκ.²³.

Βελτιωμένη παρουσιάζεται κάπως η εικόνα των οχυρώσεων για την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Στην ΠΕ I η Πολιόχνη στη Λήμνο στη δεύτερη (ή κυανή) περίοδο κατοίκησης της προστατεύεται από ισχυρό λιθόκτιστο τείχος ενισχυμένο με πύργους²⁴, ενώ στον προϊστορικό οικισμό στο Ηραίο (Heraion 2) της Σάμου

14. H. Parzinger, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte* (supra σημ. 3), 299.

15. Χρ. Τσουντας, *Αι προϊστορικοί ακρόπολεις Διμήνιου και Σέσκλου*, Αθήνα 1908, 69 κ.ε.

16. S. Hood, *Prehistoric Emporio and Hagio Gala*, BSA Suppl. 15, London 1981, 93 κ.ε.

17. *Ibidem*, 93.

18. *Ibidem*, 93, εικ. 51-52.

19. *Ibidem*, 93.

20. J.D. Evans - C. Renfrew, *Excavations at Saliagos near Antiparos*, BSA Suppl. 5, London 1968, 23· W. Ekschmitt, *Kunst und Kultur der Kykladen. Teil 1. Neolithikum und Bronzezeit*, Mainz 1986, 14.

21. R.C.S. Felsch, *Das Kastro Tigani. Die spätneolithische und die chalkolithische Siedlung, Samos 2*, Bonn 1988, 10 κ.ε.

22. S. Hood, *Prehistoric Emporio* (supra σημ. 16), 93.

23. *Ibidem*, 94, 105.

24. L. Bernabo-Brea, *Poliochni I*, 1, Roma 1964, 117 κ.ε., εικ. 62.

εντοπίστηκε η οχύρωση²⁵. Στην ΠΕ II η Πολιόχνη συνεχίζει να είναι οχυρωμένη²⁶, όπως το καλύτερο παράδειγμα προέρχεται από τη Σύρο και ανήκει στο τέλος της ΠΕ II. Στο Καστρί στη Σύρο ισχυρό λιθόκτιστο τείχος προστατεύει τον οικισμό πιθανότατα από όλες τις πλευρές του²⁷. Κατά διαστήματα είναι ενισχυμένο με πύργους για αποτελεσματικότερη προστασία. Η είσοδος στο εσωτερικό γίνεται από στενές πύλες πλάτους περίπου 1μ. που προστατεύονται από πύργους. Σε απόσταση 5-10μ. από το κύριο τείχος αναπτύσσεται ακόμη ένα μικρότερο προτείχισμα²⁸. Στην ίδια περίοδο ανήκει και μια μικρή οχυρωμένη ακρόπολη στο Κορφάρι των Αμυγδαλιών, στη νότια πλευρά της Νάξου, η οποία βρίσκεται στην κορυφή ενός λόφου και προστατεύεται από μονό ισχυρό λιθόκτιστο τείχος²⁹.

Στο τέλος της ΠΕ II, ίσως μάλιστα και στην αρχή της ΠΕ III, ανήκει και ένας ακόμη οχυρωμένος οικισμός στο βουνό Κύνθος της Δήλου³⁰. Ανάλογη εικόνα με το Καστρί παρουσιάζει η οχύρωση του VI προϊστορικού οικισμού στην Αίγινα με τείχος, πύργους, στενές πύλες και προτείχισμα³¹, ενώ στα νησιά του βορείου Αιγαίου οχύρωση έχει η Θέμη της Λέσβου³². Γενικά στην ΠΕ III πολλοί οικισμοί των νησιών του Αιγαίου και της ηπειρωτικής Ελλάδας εμφανίζονται να προστατεύονται από ισχυρές οχυρώσεις, ένδειξη της αβεβαιότητας των καιρών³³.

Από όσα αναφέρθηκαν, θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς, αν και με αρκετή επιφύλαξη λόγω των ελάχιστων δεδομένων, ότι στον αιγαιακό χώρο το σύστημα οχύρωσης με ζευγαρωτά εμπόδια εντοπίζεται στο Εμποριό της Χίου με τη μορφή διπλών λιθόκτιστων περιβόλων και στο Σάλιαγγο με τη μορφή λιθόκτιστου τείχους και απόκρυμνου εδάφους. Η πιθανή εμφάνισή του σε προδιμηνιακές φάσεις, αρχή της 5ης χιλιετίας, έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς συναντώνται λίγο πρωιμότερα απ' ό,τι στη Θεσσαλία και στη Βαλκανική (δεύτερο τέταρτο της ίδιας χιλιετίας), αλλά λίγο αργότερα απ' ό,τι στη Μ. Ασία (δεύτερο μισό της 6ης χιλιετίας). Η διαπίστωση αυτή, με όση επιφύλαξη και αν γίνεται, συμπίπτει με το γενικότερο συμπέρασμα πρόσφατης μελέτης, ότι υπάρχει διαρκής ροή ιδεών και νεωτερισμών από τη Μικρά Ασία προς τη Βαλκανική μέσω του αιγαιακού χώρου³⁴. Το ίδιο σύστημα προστασίας των οικισμών φαίνεται να συνεχίζεται και στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, μολονότι τα παραδείγματα από την ενδιάμεση Χαλκολιθική Περίοδο είναι από λίγα έως ανύπαρκτα.

Η τόσο πρώιμη εμφάνιση συστηματικά οχυρωμένων οικισμών θέτει βέβαια ένα βασικό ερώτημα: Υπήρχε στη Νεώτερη Νεολιθική ανάγκη να προστατευθούν οι οικισμοί με οχυρώσεις; Ο Renfrew αναφερόμενος στις οχυρώσεις της ΠΕΧ σημειώνει: "The defencive works in the Aegean during the third millennium testify to the rise of militarism in the area."³⁵. Αφού λοιπόν έχουμε την παρουσία του ίδιου συστήματος οχύρωσης των οικισμών ήδη από τη Νεώτερη Νεολιθική μήπως θα πρέπει να δεχθούμε και εχθροπραξίες σε τόσο πρώιμη περίοδο, και πού θα μπορούσαν να οφείλονται; Ο Χουρμουζιάδης στο έργο του "Το νεολιθικό Διμήνι" όμως απορρίπτει την ύπαρξη εχθροπραξιών στη φάση Διμήνι³⁶, καθώς για την προσβολή ενός οικισμού δεν συνέτρεχαν δύο βασικοί λόγοι: η συγκέντρωση πλούτου σ' αυτόν και η ύπαρξη "άκληρων, άρρωστων και πεινασμένων εισβολέων."³⁷. Είναι αλήθεια, ότι τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία από την Ελλάδα είναι εξαιρετικά περιορισμένα. Αδυνατούν να συνθέσουν από μόνα τους μια σαφή εικόνα και χρειάζεται απαραίτητα η ένταξή τους στον ευρύτερο χώρο της ΝΑ Ευρώπης και της Μ. Ασίας για να αξιολογηθούν ανάλογα. Μήπως όμως εκτός από την έλλειψη ευρημάτων που θα μας οδηγούσαν σε τέτοια συμπεράσματα, απουσιάζει και ο ανάλογος προβληματισμός κατά τη διάρκεια των ανασκαφών; Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα από τις ανασκαφές του Milojevic στη Θεσσαλία, ο οποίος εντοπίζει τις τάφους και τα τείχη, αλλά δεν τα εντάσσει σε ένα ευρύτερο πλαίσιο οχυρωμένων οικισμών. Αλλά και ο Χουρμουζιάδης εντάσσοντας a priori έναν υπό ανασκαφή οικισμό (Διμήνι) σε ένα συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο της Νεολιθικής Εποχής απορρίπτει την

25. H. Parzinger, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte* (supra σημ. 3), 215· VΙ. Milojevic, *Samos I. Die prähistorische Siedlung unter dem Heraion, Grabung 1953 u. 1955*, Bonn 1961, 24 κ.ε., πίν. Ι.

26. L. Bernabo-Brea, *Poliochni* (supra σημ. 24), 271 κ.ε., εικ. 146.

27. E.-M. Bossert, *Kastri auf Syros*, *AA* 22, 1967, Μελέται, 57.

28. *Ibidem*, 57.

29. Χρ. Ντούμας, Νάξος, *AA* 19, 1964, 411-12· W. Ekschmitt, *Kunst und Kultur der Kykladen* (supra σημ. 20), 45 κ.ε., εικ. 17.

30. W. Ekschmitt, *Kunst und Kultur der Kykladen* (supra σημ. 20), 45, εικ. 16b· J.A. MacGillivray, Mount Kynthos in Delos. The Early Cycladic settlement, *BCH* 104, 1980, 7.

31. H. Walter - M. Felten, *Alt-Ágina* III, 1, Mainz 1981, εικ. 34-35.

32. W. Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge 1936, 12, 15, 209, πίν. 2, 6-7.

33. Χρ. Ντούμας, Όπλα και οχυρωματικές κατασκευές, *Κυκλαδικός πολιτισμός. Η Νάξος στην 3η π.Χ. χιλιετία.*, Λ. Μαργακού (εκδ.), Αθήνα 1990, 90-92.

34. H. Parzinger, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte* (supra σημ. 3), 353 κ.ε.

35. C. Renfrew, *The emergence of civilisation: the Cyclades and the Aegean in the third millenium B.C.*, London 1972, 394.

36. Γ. Χουρμουζιάδης, *Το νεολιθικό Διμήνι*, Βόλος 1979, 66.

37. *Ibidem*, 70.

οχυρωματική λειτουργία των περιβόλων του. Και πόσοι από τους ανασκαφείς ανασκάπτοντας έναν οικισμό της Νεώτερης Νεολιθικής αναζητούν οχύρωση στην άκρη του οικισμού ως βασικό στοιχείο της οργάνωσής του;

Αντίθετα, στη Βαλκανική και ιδιαίτερα στο ανατολικό τμήμα της, όπου η έρευνα προσανατολιζόμενη στα δρώμενα της Μ.Ασίας έθεσε ανάλογο προβληματισμό, τα αποτελέσματα ήσαν εντυπωσιακά: Όλα εκείνα τα γνωρίσματα στην οικονομική, την τεχνολογική και την κοινωνική οργάνωση που χαρακτηρίζουν μια πιά προχωρημένη εποχή από τη Νεολιθική, αναγνωρίστηκαν στην περιοχή ήδη σε οικισμούς της 5ης χιλιετίας και μάλιστα από το δεύτερο τέταρτό της, όταν δηλαδή πρωτοσυναντώνται και οι οχυρώσεις στους οικισμούς. Την εποχή αυτή ονόμασαν Ενεολιθική ή Χαλκολιθική και η αρχή της αντιστοιχεί σε κάποιο στάδιο της Ύστερης Χαλκολιθικής της Μ. Ασίας³⁸.

Μεταφέροντας αυτές τις διαπιστώσεις από τη Μ. Ασία και τη Βαλκανική στην Ελλάδα, θα είχε ενδιαφέρον να μελετήσει κανείς ποιά από τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν αυτή την περίοδο στη Βαλκανική, συναντώνται, έστω και αποσπασματικά, στον ελλαδικό χώρο. Σε πρόσφατη έρευνα στο βορειοελλαδικό και στο θεσσαλικό χώρο³⁹ διαπιστώθηκε, ότι τέτοια στοιχεία, όπως η γνώση της μεταλλοτεχνίας, η βελτίωση της καλλιέργειας⁴⁰ ή οι οχυρώσεις είναι γνωστά, αλλά απλώς αναφέρονται ή περιγράφονται. Αν σ' αυτά προστεθεί και η παρατήρηση ότι τα πρώτα μεγάλα μετάλλινα εργαλεία (πελέκεις) που χαρακτηρίζουν κατά τους ειδικούς την πλήρη γνώση της μεταλλοτεχνίας, συναντώνται πρώτα στην Ελλάδα (Σέσκλο)⁴¹ και λίγο αργότερα στη Βαλκανική⁴² ή ακόμη τη διαπίστωση του ίδιου, ότι υπάρχει μια διαρκής εισροή γνώσεων και εμπειριών σε όλους τους τομείς από τη Μ. Ασία προς τη Βαλκανική μέσω του αιγαιακού χώρου⁴³, εύλογα μπορεί να αναρωτηθεί κανείς, μήπως όλοι εκείνοι οι τεχνολογικοί και οικονομικοί νεωτερισμοί που στη Βαλκανική χαρακτηρίζουν μια νέα περίοδο εξέλιξης του προϊστορικού ανθρώπου, τη Χαλκολιθική, προϋπήρξαν στον αιγαιακό χώρο αρχικά και λίγο αργότερα και στην ηπειρωτική Ελλάδα. Τα ίχνη οχύρωσης στον αιγαιακό χώρο (Εμποριό και ίσως Σάλιαγγος) σε τόσο πρώιμη φάση (προδιμηνιακή) ενισχύουν αυτή την πιθανότητα που έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον να ερευνηθεί εκτενέστερα. Η παρούσα ανακοίνωση φιλοδοξεί να συμβάλλει στον προσανατολισμό της έρευνας σ' αυτή την κατεύθυνση.

Ιωάννης ΑΣΛΑΝΗΣ
Αθήνα

38. H. Todorova, *Nai-rannite* (*supra* σημ. 5).

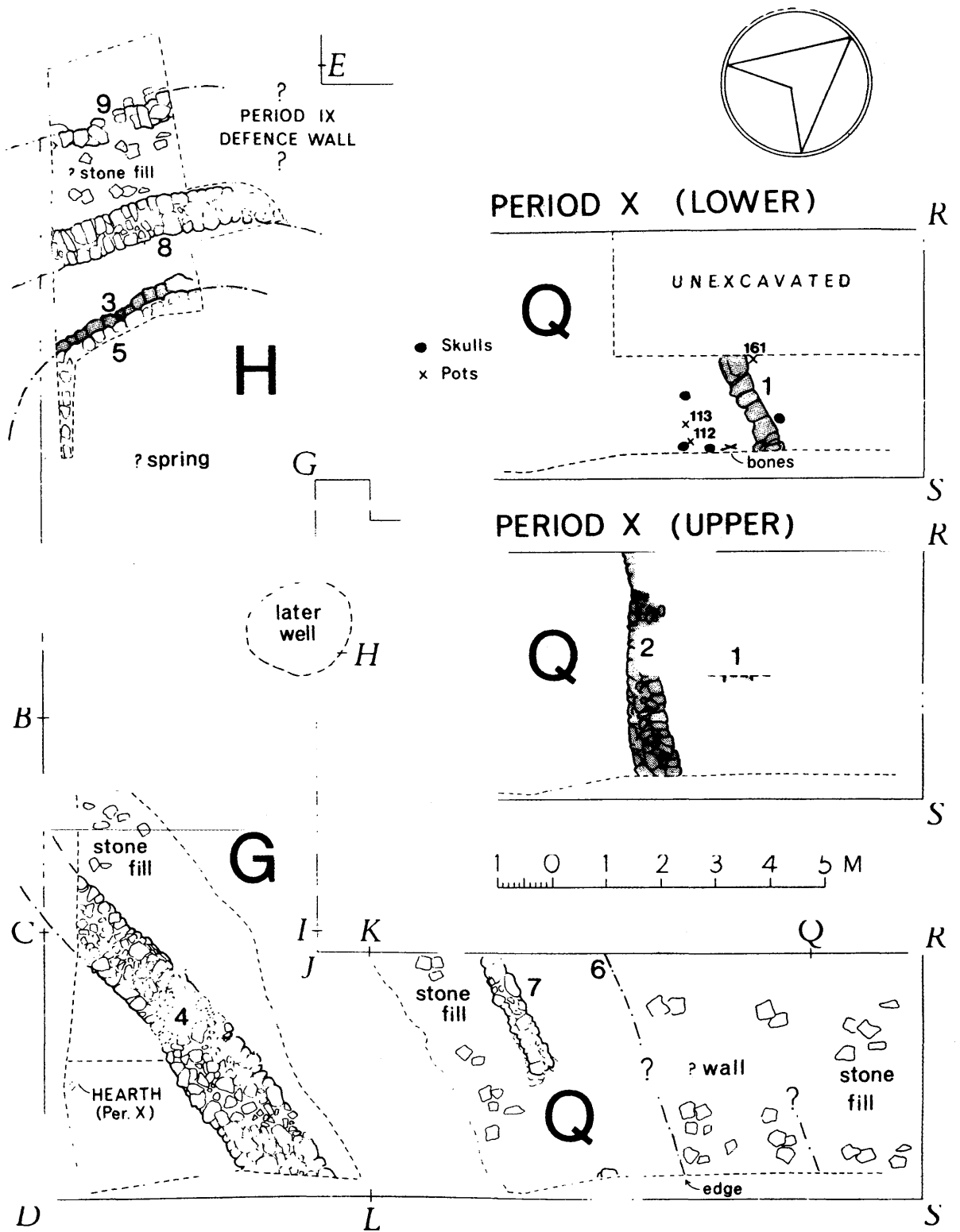
39. Ι. Ασλάνης, Η χαλκολιθική περίοδος στο βορειοελλαδικό χώρο. Προβλήματα αναγνώρισης και διάρκειας, *5ο Διεθνές Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία*, Τόμος 1, Θεσσαλονίκη 1990, 133-145.

40. Br. Blouet, Development of the settlement pattern. Excavations at Sitagroi, *Monumenta Archaeologica* 13:1, 1986, 133-143.

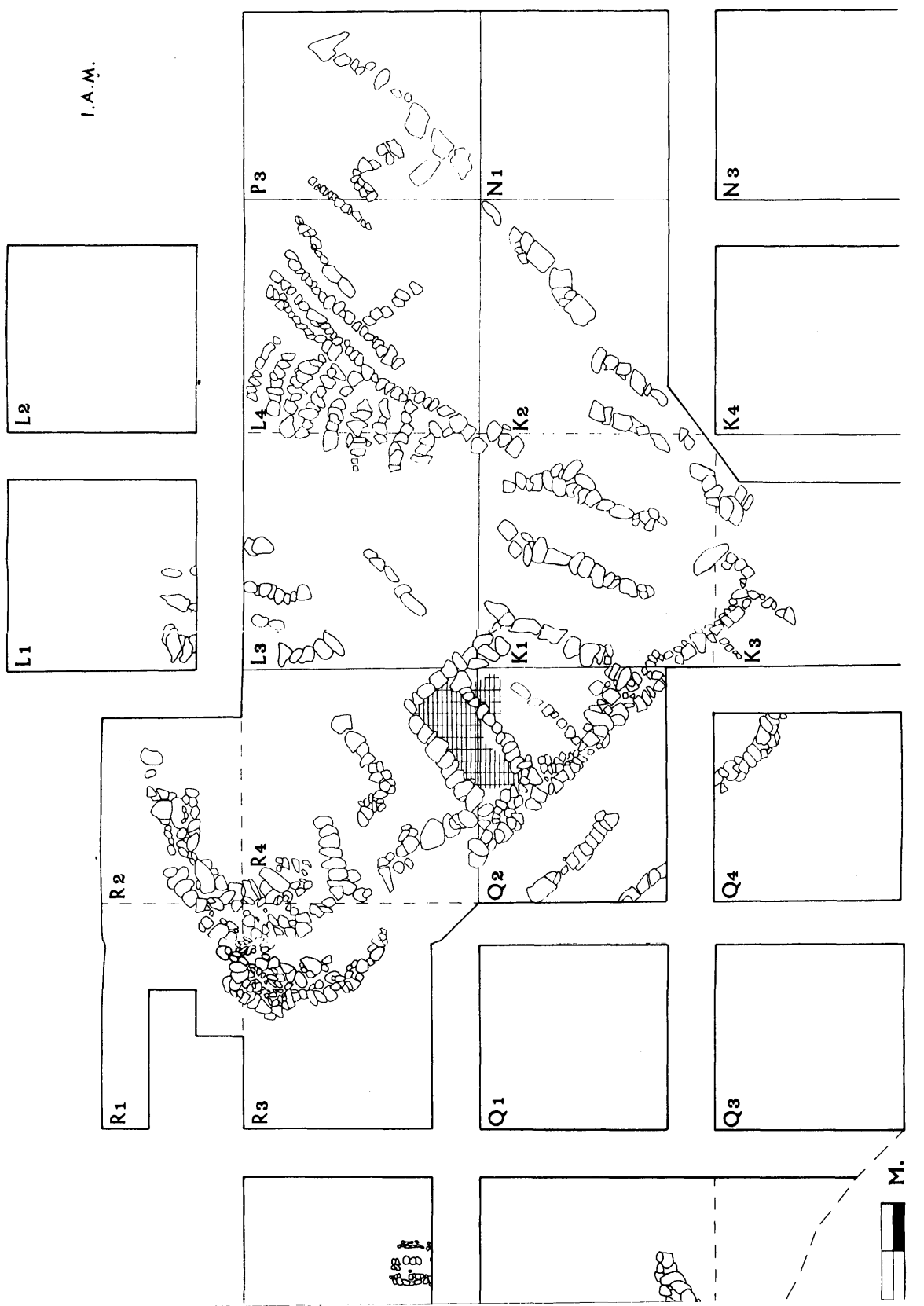
41. H. Parzinger, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte* (*supra* σημ. 3), 344.

42. *Ibidem*, 351.

43. *Ibidem*, 353 κ.ε.

Εικ. 1. Εμποριό Χίου. Λιθόκτιστοι περιβόλοι των φάσεων X και IX (κατά Hood 1982, εικ. 52).

Εικ. 2. Σάλιαγγος. Λιθόκλιτος περιβολός της νεώτερης φάσης (Stratum 3) (κατά J.D.Evans - C.Renfrew 1968, εικ. 10).

